

HIZKERA BIZIA ETA TXUKUNA BERTSOLARITZAN

LUIS BARAIAZARRA

Hizkuntzak bi adierazpide nahiko desberdin ditu: ahozkoa eta idatzizkoa. Bakoitzak bere izaera eta bere ezaugarriak ditu. Gainbegirada batez eta handi-handika, ahozkoaren ezaugarriak aipatuko ditut. Baina ahozko formak ere ez dira berdinak kasu guztietan: etxean, lagunartean, kalean... Era batera mintzatzen gara eta jendaurrean, hitzaldietan, irratietan, eta abar, beste batera. Azken kasu haue-tako hizkera, gutxi-asko, idatzizko formetara hurbiltzen da, bi formen artean zubi antzera egiten duena izanik.

Bat-bateko bertsoketako hizkera izango dugu aztergai. Jar-duera horretan, hizkerari dagokionez, eta betiere gure iritziz, zer den zilegi eta zer ez azalduko dugu. Batzuetan, jakina, oro-korki eta ideia-mailan arituko gara eta beste batzuetan, kasu konkretu eta adibideetara ere jaitsiko gara.

HIZKERAREN BEREZITASUNAK

Ahozko hizkeraren ezaugarrietariko bat arintasuna, bizitasuna da. Beharrezko ez dena isilduz, elipsiak egoki tartekatuz dihardu, esaldiak guztiz biribildu gabe. Logika-senari eta arrazoibideari ongi atxikiz, baina logikaren formak beren-beregi agertu gabe, batzuetan logika barne-barnean ezkutatuz. Irudi eta ideietan mugimendu oso azkarra da; batetik bestera saltoka bezala aritzen dena.

Esaldiak, elipsiak eginik ere, armoniatsuak, gozoak, ongi tajutuak, kadentzia betekoak izatea eskatzen da. Garai batean, dirudienez, azken punturako gordetzen zen kadentzia armoniatsu eta bete-beteko hori, baina gaur egunean goitik behera bertsoak ongi egituratzea, lehen puntutik azkeneraino egoki bideratzea eta jostea izaten da helburu, beti lortzen ez bada ere. Honetaz, Xabier Amurizak *Hitzaren Kirol Nazionala* liburuan agertzen dituen gogoetak oso egokiak direlakoan nago eta hementxe tartekatuko ditut neure erara laburturik:

«Ez dago bertsoaren puntu bakoitza arrazoi handiz edo kolpe zorrotzez kargaturik eramaterik. Orduan, progresioren bat izatekotan, aurretik atzerantz izan behar, azkena gailurtzat harturik. Horretarako aurretik *betelana* deritzona egin behar izaten da, bertsoa azkenerantz eramanez. *Betelan* hori ez da lan hutsa. Nabarmena eta hutsa izan liteke. Baina berez, *betelana* bertsolariaren trebetasun handietariko bat da. Arrazoi handiegirik esan gabe, haria hartu eta dotore eta bizi eramanez, errepika arruntik gabe. Hori arte bat da eta gehienetan entzulea ez da ohartzen *betelana* egiten ari dela. Horretara ulerturik, *betelana* lan handia da, arte handia da. Bertsolaria azkena buruan duela kantatzen ari da.

Bertsoak horrela goranzko progresioa eramanez behar du. Oro har, bi eratako bertsoak izan litezke. Batzuk indar guztia azkenean kargatzen dutenak. (...) Beste batzuek bertso guztian zehar dakarte indarra eta azken puntua ondorio edo biltzaile gisa dator. Inoiz ezin dena da azkenean jaistea, azken puntua aurrerakoak baino motelagoa izatea. Orduan bertsoak asko galtzen du».

Bertsolariak bat-batean ari dela, bertsoa nola egituratzen duen adierazten digu hemen X. Amurizak, hain aipatua den atzekoz aurrerako teknika erabiliz.

Errealitatearen ikuspegi xumeak, puskak bezala adierazten ditu bertsoak; ez bere izaera korapilatsuan, bere ataletan sistematikoki sailkaturik eta abar. Bat-bateko bertsoak errekako ur saltaria bezala izan behar du: fresko, azkar eta garbi datorrena. Ez luke pentsamendu trinko eta bihurriegirik erabili behar, ezta metafora zailegirik ere. Horrek ezinbestekoa den bertsolariaren eta entzulearen arteko harremana etengo luke; hau da, bat-bateko bertsoa bat-batean jaso behar du entzuleak, erraz eta arteak eragiten duen sentsazio gozoz, jaso ere .

ESALDI BEHARTUAK

Esaldi behartuak, puntu-amaierako hitzekin lotu behar diren lotu beharrez, harira ez datozenak, kolpeka edo mailukadaka sartuak... ez dira onartzekoak. Bertsoak, bere izaera xumean, ongi egina izan behar du; ongi esandakoaren inpresioa sortarazi behar du, bete-bete horrelaxe eta ez bestetara behar lukeenaren ustea entzuleagan uzteraino. Hain zuzen ere, ikasten ari direnen eta maisu handien arteko alderik nabarriena, hortxe sumatzen dela esango nuke. Orain dela urte asko, Uztapide zenari egindako elkarrizketa batean hark esandakoak datorzkit une honetan gogora: bertsolariaren etorria aipatzen da —zioen hark— baina bertsoa ez da berez sortzen, bertsoa *etorri ez, baina ekarri egin behar da*, ongi kostata eta nekez, ekarri ere... Dena dela, izatez hala bada ere, erraz-erraz eta iturritik hara sortutakoaren zirrara gozo eta atsegina utzi behar du entzuleagan. Hori maisu handiek dakite soilik egiten.

ERDARAKADAK

Esandakoaz gainera, baztergarririk ezer bada, esaldi traketak eta erdarakadak dira batez ere. Lexikoan maileguak erabiltzea ez hainbeste. Hauek, harira datozenean, egoki sartuak direnean, bete-beteko eta indar handikoak gerta daitezke.

Baina besterik da erdal klitxeak erabiltzea. Euskaraz egunero ari denak, bere gogoan, bere pentsamendua euskaraz darabile-nak, euskal adierazpen jatorrak erabiliko ditu. Bere komuni-katu beharrak, bere arte-lanak eskatu ahala, euskal esamol-deak asmatuko ditu. Bertsotan erabiltzeko hizkuntzari gagoz-kiola, hori ezinbestekoa da. Bertsolaritzak, teoriak, kutsatu gabeko euskararen esparru izan beharko luke. Orain arte, juzku zorrotzegirik egin gabe, gainbegiratu batez, hala dirudi. Horregatik euskaldun ez denak ez du zereginik bertso-mun-duan. Baina erdal eragina maltzurki barneratu ohi zaigu eta oharkabean azpijana egin. Hau da, erdal moldeak bestela bai-takoan, euskal jantziz datorzkigu. Erdaraz pentsatzen duenak esamoldeak eta adierazpideak erdaraz sortzen ditu eta, euskal hitzez mozorrotu arren, haiek beti izango dira erdara. Ez da ahaztu behar, lexikoa ere beharrezko izan arren, esamoldeak, esaerak... direla hizkuntzaren arima. Bertsolaritzaren gaitzik larrienetarikoa euskal sen hori galtzea edota erdararen afro-n-tupean itota gelditzea litzateke. Horrek irudi narrasa emango lioke bertsolaritzari, nekez eta ongi merezita igoa den goi-m a i-latik gainbeheraka jarritz. Literatura idatzian eta landuan ari direnen mesprezua merezi izango luke eta hortik kultur mai-latik baztertzea berez-berez letorke...

Honelako zantzurik nabari da azken aldi honetako zenbait idazleren lanetan. Izenen artean, Jon Juaristi, Patziku Perurena, Luis Mari Mujika... datorzkit gogora. Kritika hauek, gauzak ongi aztertuz eginak direnean eta horretan adituak direnen aldetik datozenean, ongi etorriak! Mesedegarritzat jotzen ditut, bertsolaritza zabarkerian erortzetik gorde baitezakete.

Luis Mari Mujikak, adibidez, 1993ko urtarrilaren 17ko *Argia* astekarian, iritzi interesgarria agertzen digu honetaz. Idazle hau kexu da, kanpokoei agertzen zaien irudiari dagokionez batez ere, literatura kultua ez dela aukatzen eta. «Kultura abarkadun batekoak garen irudia ematen diegulako; bertso-laritzan enfasi eta euforia gehiegi jartzen ari gara eta beste alorrak itzaltzen. Ez zaigu komeni, besteen ikuspegitik begi-ratuta, herri asto bat garenik azaltzea». Ondoren, honako hau dio: «Bertsolaritza onartzen dut, gustatzen zait, baina pro-dukzio ez-kultoa da». Oreka bat nahi luke Luis Mari Mujikak,

bertsolaritza gehiegi goraiapatua den bitartean, poesia kultoa ezezagun gerta ez dakigun. Bego horretantxe iritzi hori, baina, zorionez, bertsolaritza ezarian-ezarian eta inork eskailera falturik eskaini gabe igo da dagoen gailurreraino. Xalbador zena-ren bat-bateko bertsoak eta oraingo hainbat bertsolarirenak, bertso jarriak zer esanik ere ez, asko behintzat, lan artistikoak direla esango nuke, poesia kultoaren ikuspegitik ere aintzat hartzekoak.

Lerro hauetan, hala ere, garbi utzi nahi nuke bertsolaritza ahozkoa dela eta ez idatzizkoa, bertso-paperak salbuespen badira ere. Ahozko hizkerak, laburdurak, tokian tokiko forma bitxiak, fonetismoak eta abar izan ohi ditu; bertsotan, berriz, lizentziak ere ugari izaten dira; hala ere, guztiak ez dira onargarriak. Ahozko euskara dotore baten eredu izatea eskatu behar zaio bertsolaritzari.

AHOZKO TRADIZIO JATOR BATEN BEHARRA

Jendaurrereko euskarak badu bere tradizioa, eliz hitzaldietan landua bereziki, baina azken urteotan baita bestelako hitzaldi eta irrati-telebistan ere. Bertsolaritzak hauen artean izan dezake lekua.

Jakina, kanta zahar eta, batez ere, kontapoesia zahar edo erromantzeetara jotzen badugu, baliabide jori eta aberatsezko hizkuntzaz topo egingo dugu. Erdal hitzez zipristindurik izango da, baina aparteko indar eta liluradun testu zoragarriak direla ohartzen gara. Dena dela, hori dastatzeko hor dira zenbait bilduma: Azkueren *Kantutegia*, Jesus Mari Leizaolaren lanak, A. Zabala, Manuel Lekuona eta abarren lanak, baina honez gero estilo hori joana da. Orain erreferentzia berriagoak behar ditugu, gaur egungo bertsolaritzarako baliagarri izan daitezkeenak.

Eliz hitzaldi, irrati-telebistako erreferentziak... aipatu ditugu arestian, hots, jendaurrereko hizkera jantzi eta apain samararrenak. Dena dela, ez nago ziur hori bertsolaritzarako eredu aproposa izan daitekeenik. Izan ere, eredu horiek idatzizkotik hurbilago daudela dirudi ahozkotik baino. Jendaurrean ahoz

esateko bada ere, idatzi egiten dira lehenbizi kasurik gehienetan. Hobe litzateke bertsolaritzak bere-berea duen ahozko eredu eta tradizioa lantzea. Alabaina, horretan ez gaude hutsetik hasi beharrean. Agian, ez guztion gogokoa, baina bide luze samarra egina da. Hor dago «gipuzkoar eskola» dei genezakeena. Xenpelar, Pello Mari Otaño, Bilintx, Udarregi, Pello Errota, Txirrita eta gainerako hainbat izar ez dira alferrik aritu. Apurka-apurka bertsolaritzan ildoak markatu dute, hizkuntza horretara moldatu eta trebatu dute ezarian-ezarian. Patziku Perurera goizuetarrak idatzi du berriki zerbait honetaz. Hark gipuzten nagusitasuna kaltegarritzat jotzen du eta haien ildotik irten arte nafarrek ez luketela etsi behar uste du. Aholku hori ematen die nafarrei: haien mendean egotera makurtu gabe, eurek euretara aurrera jotzeko bertsolaritzan...

Alabaina, gipuzkoarren eragina ukaezina da. Beste euskalkietako bertsolariak, bizkaitarrek bereziki, bertsoan ari direla, gipuzkoarren eskolara edo batu antzeko horretara moldatzen dira ia oharkabean. Eguneroko harremanetan, lagunartean eta egiten duten euskarak eta bertsoan darabiltenak ez dute elkarrekin zerikusirik. Horrek zerbait esan nahi du: Gipuzkoako bertso-tradizioan hainbat molde eginak eta aski finkatuak daudela eta errazago zaiela haiei ere euren euskalki propioan erdi hutsetik abiatuz egitura berriak sortzea baino, finkatu samar dauden egitura haietan ideien edukia isurtzea.

Bada salbuespenik ere. Iparraldeko bertsolariengan hango euskararen isuria nabari da argi eta garbi. Baina han bertso-gintzako tradizioa, poesia kulturantz lerratua bada ere, Hegoaldekoa baino zaharragoa da. Horregatik edo, Xalbador zena bertso jarriek esker izan zen gehienbat miretsia, bat-batean ari zenean Gipuzkoan ez baitzioten ongi ulertzen.

Kasu berezia dugu Xabier Amuriza eta Jon Lopategi bertsolariena. Egia esan, benetan eskertzekoa da hauek egiten dutena, baina bi erregistratzen hain maisuki erabiltzea ez da edonork egitekoa... Hauxe litzateke benetan desiragarri: publikoaren arabera, bertsolariak euskalkiz nahiz gipuzkeratik hurbileko euskara batuaz kantatu ahal izatea. Baina hori adieraztean, ez gara ari euskalkietako hitzak bertsoan tartekatzeaz, gutxiago oraindik euskalkiak nahasian, *nahaste-borras* -

tean esango genuke hobeki, erabiltzeaz. Hitzak tartekatu daitezke komenentziaren arabera. Euskalkien hitz-altxorra hor dago, artistak askatasun osoz erabiltzeko, baina sistemak txitean-pitean eta bereziki bertso beraren barruan nahastea ez litzateke estetikaren ez euskararen onerako. Beraz, goian aipatutako bi erregistro horiek erabiltzea nahiko zaila eta gehientzat ezina denez gero, bakoitzak bere euskalkian, baina txukun, txokokeriak baztertuz kantatzea litzateke egokiena. Gipuzkoako eskolarantz jotzea, hala ere, ez litzateke inoentzat gaitzesgarri. Dena dela, ahozkotasanaren harian, tokian tokiko euskalkirantz jo beharko litzateke ahal dela. Kardaberaz, Mogel eta abarren garaian bizkaiko kristauek gipuzkeraz nahi izaten omen zituzten sermoiak, euren euskalkikoak arbuiatuz, baina garai haiek aspaldi iragan dira...

Ahozko literaturaren barrutia etengabe aldatuz doa. Hizkerak, denboraren joan-etorrian, zenbait arlo galdu egin ohi ditu eta beste zenbait irabazi. Guztiz ezaguna eta ia topikoa ere bada, baserri giroko hitz eta irudi asko galdu dituela. Baina beste aldetik, oraintsu arte ahozko euskararenak ez ziren esparruetara hedatuz doala ere egia da. Dena dela, hiri-inguruneke hitz eta irudiak, onenean ere, erdarak kutsaturik iristen dira gure entzumenera. Eboluzio hau eta lehenagoko hizkeraren eta oraingoaren arteko kontrastea argi eta garbi somatzen dira adineko bertsolariak eta hogeitabost urtetik beherakoak batera kantari ari direnean. Jakina, lege zaharreko bertsolaritza hori, ia hazitako ere ez dela gelditzen eta kexu dira batzuk, baina bertsolaritza gizartearen, kulturaren eta hizkuntzaren ipilu da...

BERTSOLARITZAN EZAGUNAK DIREN JOERAK

Bertsolaritzan nabari diren zenbait joera aipatuko ditut hemen, onargarriak ala baztergarriak diren adierazi gabe. Hauetariko batzuk ahozko hizkerari dagozkionak dira, baina gehien-gehienak errima eta neurriari dagozkienak. *Laburdurak* eta *lizentziak* ditut batez ere gogoan. Laburdurak bere-bereak ditu ahozko hizkerak. Lizentziak, ordea, hizkera poetikoaren zer-

bitzuan erabiltzen dira; hau da, artearen mesedetan ohizko metrika-arauak noizbait haustea zilegi dela esaten da. Laburdurak, gehienetan, neurriak eta errimak beharturik sartu ohi dira. Hauetariko batzuk Euskal Herri osoan egiten direnak dira, beste batzuk Euskal Herriko zati handi samarreetan eta azkenek beste batzuk txokoren batean soilik erabiltzen direnak, hots, lokalismoak. Bat-bateko bertsoetan, lizentziak eta laburdurak, kasu batzuetan, bat ote datozen susmoa dut. Lizentziak, berez eta definizioz, zilegi dira. Laburdurak ere bai ahozko hizkeraren fenomeno orokorrak direnean edota Euskal Herriko zati handi batean ohizko formak direnean. Lokalismoak baztergarritzat joko genituzke, ordea. Hala ere, kasu zehatzak aipatzen hasiz gero, non dago laburdura onargarrien eta baztergarrien muga? Nork esan dezake zein den lokalismoa eta zein ez?

NEURRIA ETA EUSKARA

Dieresi eta sineresiak, ahal delarik, baztertzeraz jo behar dela uste dut: «gaur» silaba bakarrez eta ez «ga-ur». «Joan» hitza, sineresia eginez, silaba bakarrez ebakitzen da eskuarki. Sinalefei dagokienez, -o i-, -e i-, -a i- alde batetik eta -e u-, -a u-, -o u- silaba bakarreetan ematea arautzat ez bada ere, gomendagarritzat hartu beharko litzateke; gerra aurreko olerkarien artean legea zen; Oihenartek ere halaxe esaten du. Hitz beraren barruan egonez gero, diptongo izango liratekeenak segidako hitzetan sinalefa dira. Gainerako bokalen kasuan, sinalefa egin edo ez egin, libre izan beharko luke, eta hala egin ohi dute bertsolariek, neurrirako lizentzia horri etekin handia ateraz.

LABURDURAK

Aditz jokatuak

(Eskuinekoak ohizko formak dira eta ezkerrekoak laburtuak)

- genun, zenun, zun = genuen, zenuen, zuen...
- nuken, zuken, dezaken = nukeren, zukeen, dezakeen...

- nekin, zekin = nekien, zekien...
- zula, nula, gaitula, dagola = zuela, nuela, gaituela, dagoela...
- zaizko/a, dizko/a = zaizkio, dizkio...
- egin zazu, zazue, zagun = egin ezazu, ezazue, dezagun...
- esateiot, esateiogu, esangoiozu = esaten diot, esaten diogu, esango diozu...

Bizkaieraz:

- emotsut/emontsut, esausku, emongotsat = emon deusut, esan deusku, emongo deusat...
- ikustozu, ikusikozu, ikusizu = ikusten dozu, ikusiko dozu, ikusi egizu...

Partizipioak

- erun, jun, itxain, itxoin, itxon = eroan, joan, itxaron...
- *-atu* = *-au*: pentsau, kantau, kostau = pentsatu, kantatu, kostatu...
- *-tu gabe*: konpara nuen, altxa zuten = konparatu nuen, altxatu nuen...

Deklinabidea

- *Genitiboa*: aman, txakurran, herrian = amaren, txakurra-
ren, herriaren...
- *Inesiboa*: etxen/etxin, trenen/trenin, lurren/lurrin =
etxean, trenean, lurrean...
- *Superlatiboa*: handina, gutxinez, osona, erona = handiena,
gutxienez, osoena, eroena...

Bokal arteko kontsonanteen erortzea

- B-G-R-D kontsonanteen erortzeak ekarri ohi ditu labur-
dura-kasurik gehienak. Euskalki guztietan gertatzen dira gai-
nera; beraz, letra hauek erortzea arau orokortzat jo genezake.
- Bokal berdinen artean: akatu, patu, prepatu = akabatu,
pagatu, preparatu...
 - e, be, betu = ere, bere, beretu...
 - Bokal desberdinen artean: eaman, aileatu, geatu/gatu, beak,
dia, paeta, aindu, nabaitu, aio, bertsolariak = eraman, aile-

gatu, geratu, berak, dira, pareta, agindu, nabaritu, adio, bertsolariak...

Diptongo egiteko bokalak edo bokal berdinak ez direnean, eskuarki lehengo silaba-kopuru bera gelditzen da; batzuetan hala ere, silaba bakarra egiten du: *gatu* = *geratu*; *etxa/etxea/etxera*. «*Etxea*» eta «*etxera*» hitzek silaba-kopuru berbera, baina «*geatu*» eta «*geratu*»k ere, baina «*gatu*»k silaba bat gutxiago.

Hauetariko gehienak, behar bada, bertsoetako hizkera zainduan ez lirerateke onartzekoak, ez behintzat gomendagarriak nire ustez.

Bertso-liburuetakoko zenbait laburdura

Gehienak hizkera arruntean ere egin ohi direnak dira; banaka batzuk, berriz, neurrian sartzeko eginak: «*e*», «*ere*»ren ordez; «*nei*», «*neri*»ren ordez; «*nere faltikan ez zu izango*», «*ez dezu izango*»ren ordez; «*diru-iturrik uxatu*», «*diru-iturriak uxatu*»ren ordez; «*ordainduko nin*», «*ordainduko nian*»ren ordez; «*o rdainduko izkil*», «*ordainduko dizkil*»en ordez; «*hutsegiten bat*», «*hutsegiteren bat*»en ordez; «*ez dakit zenbat erata*», «*ez dakit zenbat eratarata*»ren ordez; «*jarri zab*», «*jarri zai*»en ordez; «*hil azten*», «*hil arazten*»en ordez; «*saiatu ai*», «*saiatu adi*»ren ordez; «*biagu geratu*», «*behar degu geratu*»ren ordez; «*utziko ilo*», «*utziko di lo*»en ordez; «*bide hob*», «*bide hor*»ren ordez; «*leno*», «*lenago*» edo «*lehenago*»ren ordez; «*gauza hoberik ote an*», «*gauza hoberik ote dan*»en ordez; «*hobe zenuan oain hoge* urte», «*orain hoge* urte»; «*sortzen ai da*», *sortzen ari da*»ren ordez; «*dia*», «*dira*»ren ordez; «*bela*», «*berehala*»ren ordez...

Bokal arteko kontsonante batzuen galera dugu ia beti eta aditza eta aditz laguntzailea laburdura bidez elkartzearen kasuak. Galtzen diren kontsonanteak, goraxeago aipatutakoak: *r / n / d / g / b*. «*Egin*»en ordez «*ein*» esateak, guztiz onargarria dirudi; baina «*andrea*ren *etxea*» esan ordez «*andrea*n *etxea*» esatea ere. Bokal artean aipatutako kontsonanteak galtzea ere lagunarteko hizketan joera nahiko arrunta dela esan genezake, baina jendaurreko hizketan eta bertsoetan itsusi ematen dute eta hitzak itxuragabetzeko baizik ez dira. Hitz egitean errazkeriara jotzea berez-berezkoa da eta guztiok oharkabean egin ohi duguna; berezko joera horretatik zabarke-

riara urrats txikitxo bat baizik ez dago. Beraz, ahozko hizkeran fenomeno orokorrak izan arren, jendaurreko hizkera zainduan, ez dira batere gomendagarri.

«-a» itsatsia

Euskal gramatikan «a itsatsia» edo «a organikoa» deritzonari dagokionez, hainbat akats antzematen dira bertsoan, bertsolari giputzen artean bereziki; jakina, hizkera arruntean e re, euskalki honetan batez ere nabari da galtze hori. Goraxea-go esana dugu laburdura batzuek hitzak itxuragabetu egiten dituztela. Horixe gertatzen da hemen ere. Ohizkoa eta esanaren esanez ia alferrik izango ote den ere badugu susmoa, baina hor dago elkarrizketa eta saltsa guztietan entzuten den zorioneko «gauz» hori. Belarriko min handia egiten digu besteoi, baina, jakina, beste euskalkietakook ere baditugu geureak, ingurukoei hainbeste min edo gehiago emango dietenak.

Gainerako hitzetan, partitiboan edo «-rik» bukaera dutenetan gertatzen da eskuarki: «dudik» / «dudarik»; «kezvik» / «kezkarik»; «axolik» edo «ajolik» / «axolarik», «ajolarik»; «faltik» / «faltarik»; «plantik» / «plantarik»; «ardurik» / «ardurarik». Forma hau ongi erabiltzen da, baina azken txapelketa nagusian entzun zen «ardurik» delako hori ere. *Bapatean 91*-n, honela agertzen dira bertso baten lehen bi puntuak:

*«Aspaldi hontan neronek ere
ez det negar malko faltik,
zurikerian ari zera zu
ez zazula egin plantik...»*

Mota honetako hitz batzuk, hala ere, guztiz onargarriak dira, baita bertsoan ere, idatzizko formetarako «a» hori gorde beharrekoa izan arren. Horrelakoak dira, esaterako, «histori», «kategor», «premi», «kontzientzi» eta zer esanik ez «egi», «anai», «arnas», eta abar.

LUZATZEAK

Alderantzizko kasua, hots, luzatzearena aditzaren «-tutzen» / «-tutzeko» formetan agertzen da ia soilik. *Bapatean 88* liburuan, gainbegirada bat eginez, honako hauek aurkitu ditut:

«sufritutzen du», «ordaindutzeko», «lagundutzeko», «ulertutzen det», «aurkitutzen naiz», «gauza esplikaturzen / orain nauk hasiko», «hartutzen det»...

«-tuten» / «-tuteko» formak bizkaiera zaharrea usu erabiliak izan ziren; gaur egun bizkaieraz ere zaharkituak dira. «-tutzen» / «-tutzeke» formek, berriz, ez dute tradizioz ahozko euskararen; bertotan, ordea, neurria osatzeko baliabide bihurtu dira; baliabide nahiko itsusia da nire iritziz, baina lizentzia gisa onartzekoa litzateke agian, ahalik eta gutxien erabiltzekotan. Aditz laguntzailea ondoren duenean, erraz konpontzekoa litzateke: «sufritutzen du» esan ordez, «sufritu ohi du»; silaba berdina ditu eta euskaraz dotore esana dago horrela. «O rdaindutzeko» sartzen bada, horrek ez du ordezkorik, nik dakidala.

Bapatean 88 liburuan, «ez dedien galdu» agertzen da; «ez dedin galdu» (ez dadin galdu) beharko luke, baina horrelako aditz-formetan analogiak joko bihurriak eragiten ditu.

Bapatean 91 liburuan, berriz, Errealeko hiru atzeritarrez ari dela, bertsolariak bigarren puntua honela egiten du:

*«beste beltza bat ekarri zuten
izango zelako Sanson,»*

Leku-denborazko «-tikan» eta gauza bera «-rikan» partitiboa, Gipuzkoan eta Nafarroako toki batzuetan forma normala dela dirudi eta, beraz, onartzekoa?

Dena dela errazkeriara jotzea litzateke bertso osoa hone-lako atzizkiz errimatzea. Hona adibidetxo bat:

*Urri aldean hauek ez zuten
bajatzeko usterikan,
bost negatibo dauzkate eta
daude oso tristerikan,
une hauetan ez du merezi
adar jotzen hasterikan,
neri hauentzat ez zait gelditzen
errukia besterikan.*

Desegoki erabilitako hitzak

«Laster lanean hasiko zara / ta ni ezin geldi *keto*: «keto» hitza, Bizkaiko toki batzuetan erabiltzen da, baina ez du gaz-

telaniazko «quieto» esan nahi, bizitasun eta kemenik gabea, beldurtia, koldarra... ezeri aurpegi emateko lotsa dena baizik.

*Honek ikasi ditu
makina bat truko
bakea nahi dabela
hori ezin **uko***

«Uko» hitza gaizki erabilia dago hemen. Zerbaiti nahiz norbaiti «uko egin» da forma zuzena, edo zerbait nahiz norbait «ukatu».

Hitz desegokiak ez izan arren, erabiliaren erabiliz topiko nabarmen bihurtu direnak daude: denerako balio duten hitzak daude eta tradizioz erabili izan direnak; esaterako, «peskisan», «gisan», «hura zela *medio*», «espero» (hau, bertsolaritzatik hizketa arruntera igarotako hitza dela uste zuen Akesolo zenak), eta abar, eta abar. Hauek eta antzekoak, errimatzeke batez ere, egoki sartzen dira bertsoaren tolesturetan; horregatik ez dute belarriko minik egiten, baina bai gehiegi erabiliak izateak eragindako asperdura. Gaur egunean, itsusiagoak eta betegarri hutsak diren honelako hitz berri batzuk ere maiz erabiltzen dira; esaterako, «treta» / «meta» / «eta» (esaldi amaierako zergatikakoa); gorago aipatutako «truko» / «uko»; «enpeino» / «engaino»; «gula» / «dugula» / «angula» / «sekula»; «apuru» / «buru» / «seguru»... Topikoak izanez gainera, erdal hitz garbiak ere badira batzuk, baina errimarako errazak direnez gero, gero eta gehiago erabiltzen dira.

Bokalen aldaerak

Errimatzerakoan egiten diren trukaketak dira gehienak: «-ea» / «-ia» bukaeren arteko nahasketarik ez zuten egiten bertsolari zaharrek, Uztapideganainokoek ez behintzat; ahoskatzerakoan «-ea» guztiak «-ia» ebakitzen zituzten eta «-ia» guztiak «-iya», baina batzuk besteekin nahasi gabe beti ere. Bereizketa honi eustearen aldeko sutsua zen Xalbador zena, poto egitea baino ia akats larriagoztat jotzen baitzuen. «-oa» / «-ua» bereizketak, nik dakidala, ez du tradizioan oinarri finkorik.

Bapatean 91 liburuan datorren adibide bat hautatu dut, beste aldetik kontrastez eta ironia finez betea, baina aipatutako akats hori duena:

*Poz ematen zun uda partean
hauek harro ikustiak,
uste gabeen heldu zaizkie
oso momentu tristiak,
orain mutilak omen dirade
nobato edo gaztiak,
orain non dira Clementek zitun
harropuzkeri guztiak?*

Bizkai aldeko bertsolarien artean asko zabaldu da «-o» / «-u» bukaeren trukaketa: «hainbat arazu» (arazo), «arranu»; alderantzizkoak ere inoiz entzuten dira, esaterako, «esku» eta ez «esku»; maileguzko hitz batzuetan alternantziak baliatzen dira bertsolariak, bakoitzean zer komeni den, «-o» bukaeradunak edo «-u»dunak eginez: «kaso» / «kasu», «pauso» / «pausu», «enpeino» / «enpeinu», «errespeto» / «errespetu», «apuro» / «apuru», «siko» / «siku», eta abar.

«**Albista**» / «artista» / «telebista»... Hauekin errimatzeko, berez «albiste» dena «albista» bihurtzen da.

Aditz-erroa partizipioaren lekuan

– «Ez dago zertan ardura» («ez dago zertan arduratu» da forma zuzena).

– «Biak buka dira» («biak bukatu dira» da forma zuzena).

– «Nahirik lor» (formaz gainera, joskera traketsa: «lortu nahirik» beharko luke).

Bada tradizioz beti horrelaxe, aditz-erroa soilik erabiltzea arau duen hitzik; horietarikoa dugu «laga»; nekez entzun edo irakurriko dugu «lagatu». Beste hitz batzuek ere erraz onartzen dute aditzoina partizipioaren ordeztu eta, horrela erabiltzea zilegi da, jakina: «mintza», «altxa», baina hauen forma normalak «mintzatu» eta «altxatu» dira. Beste aldetik, subjuntiboa, potentziala nahiz inperatiboa denean, aditz-erroa egitea eta ez partizipioa euskara batuan araua da; hala ere, gipuzkeraz eta batez ere bizkaieraz partizipioa egin ohi da kasu guztietan; beraz, bertsotan hala egitea zilegi izan behar.

Toki batzuetan, berez aditzak direnak, hots, «-tu» bukaerarik ez dutenak, besteen analogiaz, horrela «-tu» bukaeraz erabiltzen dituzte: «betetu» eta «asetu» / «bete» eta «ase»ren lekuan.

Haiek lokalismotzat joko genituzke. Dena dela «irakurri» eta «irakurtu» biak erabiltzen dira, hura Hegoaldean eta hau Iparraldean.

Esaldi bihurriak

«Nola mutilzar bizi naizenez / guztiok badakizute». Ez dago zuzen horrela: «nola» eta «naizenez» ez dira elkarrekin lotzen; «guztiok badakizute»: hor ere «guztiok» eta «ba» ez dira erraz uztartzekoak, aditzaren aurrean biak ez behintzat; bata edo bestea kendu beharra da edota aditzaren ondora pasatu, «badakizute guztiok», baina orduan errima zer?: esaldi konpletibo bat izan beharko luke, agian: Ni mutilzahar bizi naizela (naizena) guztiok dakizute.

«Bakardadean berri ez daki / norbaitek probatu ezik»; «inork» behar du, ez «norbaitek».

«Gau eta egun *gogoan niok* / hik emandako peztakin»; «Gogoratzen nauk» edo antzeko zerbait izan beharko luke.

«Lenago ere pasa izan da / hamaika holako histori»; nire iritziz «holako hamaika histori» hobeki.

Bapatean 91 liburuan honela dator bertso baten lehen puntua:

«Gasteiz aldera umore onez
etorria naiz **asmoan**,»

«Asmoan» edo «asmotan» posposizioa da eta ez dut uste moduzko sintagma osatzeko balio duenik; «etorria naiz indarrez/gogotsu» eta abar erabil daitezke, baina «zerbaitetako asmotan» edo antzera esango litzateke euskaraz ongi esatekotan.

Liburu berean, aita eta ama banatuak eta biak maite dituen semeari aholkuak ematen dizkio bertsolariak:

«Deitutakoan al dan azkarren
zu biengana etorri,
erdi denbora amarengana,
bestea aitangana korri,
irrifar hori al dezunean
bieri berdin igorri,
berriz aita-amak elkar datzaken
bakarra zera zerorri.»

«Erdi denbora»ren ordez «denbora erdia» beharko luke...

«inuzentzian **hau** bizi dala
inork dudarik ez euki,»

«Inuzentzian bizi dala hau», joskera aldetik hobeki, nire ustez.

Egunerko hizkeran zenbait euskalkitan nabari diren akatsak, edota behintzat hain gomendagarriak ez diren usadioak, bertsotan baztertzera jo beharko genuke ahal dela. Gipuzkeraz nabari diren batzuk aipatu ditut: «a» itsatsiaren galtzea, «-tutzen, -tikan/-rikan» formak gehiegi erabiltzea, errazkerian eroriz... Bizkaieraz ere bada sustrai sakoneko usadiorik; esaterako, «eduki», «ukan»en lekuan («liburu polit bat *daukat* eskuartean, baina «berrogei urte *ditut*»; «egon», «izan»en lekuan («itzalpean jarrita *egon naiz*», baina «goizean Donostian *izan naiz*»); «ibili», «ari izan» edo «jardun»en lekuan («kaleetan zehar *nabi*», baina «hizketan *dihardut* edo hizketan *ari naiz*»; lehen esandakoaz gainera, «sasoian dago» forma baino egokiagoztat dut «sasoian da»...

Bada euskalki batena soilik ez den usadiorik ere; esaterako, «gustatzen zait»; erdararen kopia dirudi; hobeki legoke «maite dut», «gogoko dut» edo «atsegin dut». Ez da gomendagarria «arrazoia duzu» esatea, gutxiago oraindik «arrazoia daukazu». «Zuzen zaude horretan» eta antzeko esamoldeak ditugu horretarako.

ZENBAIT BERTSOREN EDERTASUNA

Azken urteotako *Bapatean* liburuak aztertzen aritu naiz iraizean, 91koa batez ere. Goian aipatutako akatsekin batera, ale ederrik ere bada hor, gainbegirada batez ikusten direnak. Ederra diodan hori era askotakoa izan daiteke: dialektika bizi eta indartsua, ironia fina edo zirikada gazia, bertso jantzi eta olerki kutsukoak. Hona, besteak beste, ederretsi ditudan adibide batzuk:

- Gaia: istripua izan ondoren, zaurituari zangoa moztea erabakitzen du mediku-taldearen buruak. Hona ebakuntza jasan duenaren bertsoetariko bat:

*Amorru puntu txiki bat bada
nere begien disdiran,
horrelakorik inoiz gehiago
ez nuke nahi nere jiran,
hanka bat moztu, ondo kobratu,
ta lagun deitu segidan,
zorionean neuk hautatzen det
adiskideak zein diran.*

Bertsoak egoeraren agerpena, haserrea, haserrearen arrazoia («hanka bat moztu, ondo kobratu,/ta lagun deitu segidan») eta bukaera. Arrazoia agertzean darabilen progresioa benetan polita da. Bukaerak badu indarra; hala ere, euskara aldetik, esaldian bada zerbait hots hain fina ez dakarkidana. «Neuk hautatzen ditut adiskideak» izango litzateke esaldi jatorra edota «neuk esan behar dut adiskideak zein diran».

«Hautatzen det zein diran...»? «Hautatu» aditzak osagarri zuzena eskatzen du eta ez zehargalderazkorik.

- Medikuaren erantzunean ere kontraste politikak datoz:

*Ni adiskide ta bera etsai,
horra neretzat ordaina,
bihotzetikan behintzat ez zera
itxuraz bezain bikaina,
zuri laguntzen ahalegindua
gaur damu det alajaina,
nahiago nuen hanka utzita
moztu banizun mingaina.*

Bertso ederra. Kontrasteetan aberatsa. «Bihotzetikan» baino hobeki legoke, agian, «bihotzez». Lehenengo bi puntuetan kontraste horiek adierazi ondoren, bere gogoeta tartekatzen du, hari-harira, hirugarren puntuan. Bukaeran bertsolari honek bere marka utzi du; espresio indartsua da, baina ia mailu-kada bat dirudi...

- Gaia: Erre g e-bezperan jarri dituzu zerbaiten esperantzan zapatak, eta lo zaudela harrapatu egin dizkizute:

*«Gorrotxategi hi bobua haiz’
pentsa izan det sarritan,
hori dela ta ari natzaio
neure buruari erritan,
pentsatze hutsak negar malkoak*

*sortzen dizkit bi begitan,
azkarragorik badabil hemen
ilargiaren argitan,
erregeena kontua degu,
lapurrarena egitan.*

Hirugarren puntua betegarria edo gehiegizkoa dela uste dut; nire iritziz, ez dator harira. Maite den baten heriotza edo balitz ere, baina hain dramatiko jarri beharrik ez dela uste dut. Azken bi puntuak ederrak dira eta euskara aldetik ere ongi tolestuak. Ondorengo bi bertsoak ere ederrak dira. Bigarrenean, merkatal etheen izenak datoz: «Alicante-ko Corte Ingles-en / erosi ta ekarriak». Goraxeago: «cuarenta y cinco numeroa ta / kolorez gorri-gorriak...» Lexikoan erabilitako erdarakadak, batzuetan, ez dute gaizki ematen erara etorritz gero. Baina horiek egoki tartekaturik eta tantaka erabili behar dira. Txitean-pitean erabiliz gero, zabarkerian eror gintezke.

- Gaia: Bixente Garzia, Parisen dago preso politikagatik. Hari eta haren antzera preso daudenei:

*Gaua etortzen ez den artean
ez zaigu bizten izarrik,
gure Herriko gaba honetan
badugu argi edarrik,
zuentzat badut anai presoek
bihotz barneko didarrik,
jakin zazute guda honetan
ez zaudetela bakarrik.*

Idea ezagunak eta asko erabiliak izan arren, lehen bi puntu horien ederra dastatzea ezinbestekoa da moko fineko bertsozalearentzat. Bertsoak egitura klasikoa du: sarrera bikain horren ondoren, bere bidean doa, mezua azken punturako utziz. Mezu hau espero zitekeena eta maiz errepikatua da, baina horrek ez du itsusten bertsoa. Transkribapeneko hutsa izan daiteke, agian, hirugarren puntuaren lehen lerroan datorrena: «zuentzat badut anai preso**ek**». «Preso» hitza hor ez da ergatiboa, bokatiboa baizik; beraz, kakotx artean sartuko nuke honela: «zuentzat badut, anai preso**ak**». Gainerakoan, aditz markatua «ba-» eta gero partitiboaz «-rik» dotore darabil.

- Bigarren bertsoak ere merezi du aipamenik:

*Menpean denak beti beregan
jarria du desgrazia,
une batean ezin da galdu
urtetan irabazia,
zuen hildotik etorriko da
iguzkiaren grazia,
kate artean erein duzue
libertadeko hazia.*

Metafora politak daude, maiz erabiliak izan arren, azken bi puntuetan. («ildo» honela, «h»rik gabe).

- Gaia: Athletic larri-larri eta negatiboekin...

*Harropuzkeri guztitan ere
Athletic denen graziko,
euskaldun hutsez jokatzeko baitu
ez ingles ta ez Frantziko,
nahiz ta batzuek irrikaz egon
segundan noiz ikusiko,
lehen ere ez zan inoiz jeitsi ta
gaur ere ez da jetxiko.*

Bertso xumea, baina espresio bizikoa da, lagunarekin darabilen dialektikaren haritik egoki ekarria. Elipsiak dotore eginez prestatzen du azken puntuko mezua. Hirugarren puntuan zubi gisa esaldi kontzesibo polit-polita tartekatzen du: «nahiz ta batzuek irrikaz egon / segundan noiz ikusiko». «Noiz ikusiko egon» esamolde jatorra. Azkena, berriz, erremate indartsu eta bizi-bizia.

Aurreko bertso batean, honela ematen dio bukaera: «lehoia siestan daukagu baina / laster jarriko da tente».

- Gaia: Herriko hiru txapeldunei omenaldia Muxikako Areatzan. *Bapatean 91* liburuan datozenetatik bi bertso liriko hauek hautatu ditut:

*Sentimentuak lausotzen jataz
soinik gabeko hitzetan,
itsasoaren indarra legez
olatuaren bitzetan;
ene Muxika, hainbat meritu
ez zan gure ekintzetan,
betiko zordun egin gaituzu
neurritz gorako aintzetan.*

Idea poetikoa agertzen du bertsolariak lehen bi puntuetan, gero, honelako omenaldietan maiz esan ohi dena agertzeko hurrengo bietan.

- Ondorengo beste bertso batek honela dio:

*Martizozoak txorrotxioka
dakar bizitzaren txanda,
kukupraka ta bertso loretan
jantzi jaku gure landa,
omenaldiak beragaz dakar
erretiroaren tranga,
baina gureztat biharrerako
indar barri bat izan da.*

Kopla zaharren antzeko egitura du bertso honek: lehenengo izadiko irudiak agertzen dira; eta gero, logikazko lotura argirik gabe, ematen da eman beharreko mezua. Bertso honek ukaezinezko lilura du. Euskara dotore erabilia dago. Kantatu orduko, buruan ukitu batzuk egindako bertsoa dirudi. Azken puntuan badut zalantza txiki bat: «biharrerako» bi eratara uler daiteke, bertsolaria bizkaieraz ari baita: «beharrerako», hots, lanerako edota biharko egunerako. Azken hau esan nahi badu, forma zuzena «biharko» da, euskaldun jatorrak ez baitu sekula esaten «gaurrerako» edo «biharrerako», «gaurko» eta «biharko» baizik. Bide batez, euskara jatorrez, «betirako»rik ez dela esan nahi nuke, «betiko» baizik; eta hori, bai genitibo denean eta bai destinatibo denean: «betiko lekua» eta «joan da hemendik betiko»; ez «betirako» (Ikus L. Akesoloren *Idazlan Guztiak*, 3. liburukia, 102 or.).

Bertso liriko, gozo eta politen artean sartuko nituzke ondorengo biok ere:

- Gaia: Hire etxe aurreko sagarrak lore berritan ikusi dituk. Zer dakarkik horrek burura?

*Egunsentian hi ikusita
astindu zaidan bihotza,
iazko kimu punttan hor hago
lore txuri ta arrosa,
hire mezuak adierazten din
nequaren heriotza,
hiri eskerrak nabari dinat
Udaberriaren poza.*

*Hire polena miazka nahirik
erleak helduko zaizkin,
euri epelak sari gisara
ekarri hainbat xipriztin,
hegohaizeak petalo hoiek
bilakatzean hegazkin,
hi joango haiz ta zuhaitz honek
sagarrak izango dizkin.»*

Bertso hauek badute ederraren xarma. Xehetasun berezia, sagarrondoari noka hitz egitea, frutarbolak, lurra eta abar emetzat hartzen baitira euskaldunen pentsaeran. Liburu honetan bertan eta bertsolari berak kantatutako beste bertso pare bat ere begiz jo dut, hari berekoa, sentimentuz betea, baina luze-egi joko luke guztiak idaztea. Aipatu egingo dut soilik. Gaiak honela dio: Asko estimatu duzun pertsona betiko joan zaizu.

Beste estilo batetakoak, baina gainerakoak bezain ederrak edo ederragoak dira hamarreko txikiko hauek. Lehenengoa eta hirugarrena hautatu ditut:

- Gaia: Ustez maite zintuen neskak beste bat maite duela dio.

*Kanpotik eder bezin
barrutik ustela,
joera hau ez dinat
ulertzen bestela,
hionan hire maite
bakarra nintzela,
baina biharamunez
beste bat bazela,
aldatzen dakin haize
orratzak bezela.*

*Barrua hustu dinat
bi bertso medio,
baina nerea ez den
erdi amodio,
bihotzak buruari
gaina hartu dio,
hire menpeko naun ni
zer erremedio,
nahi baden berriz kaixo,
nahi baden adio!*

Sentimenduak eta ideiak hobeki agertzerik ba ote da? Azken bertso hau itzela da nire ustez. Lehenengo puntua sarrera gisakoa da, aurreko bi bertsoetan esandakoa aipatuz, ondorengo puntuetan maitemindurik agertzen du bere burua, bereziki laugarrenean: «hire menpeko naun ni/zer erremedio»; eta azkenez hau bukaera polita: «nahi baden berriz kaixo,/ nahi baden adio!» Lehen bertsoak, ona bada ere, ez nau bete hainbeste. Bertsoaren neurri, errimak eta abar hartaraturik, baina bestela lehenengo esaldia honela hobeki legokeela uste dut: «Kanpotik eder bezain ustel barrutik». Zangalatraba eta elipsiak maisuki darabiltza: «hionan hire maite / bakarra nintzela, / baina bihar ramunez / beste bat bazela, / aldatzen dakin haize / orratzak bezela».

• Gaia jarri eta bertsoa kantatzen duen unean bertsolariak dituen sentimenduak ezin hobeki adierazten dira bertso honetan:

*Mikrofono aurrean
sarri izerditan,
gaia entzuten degu
zalantza haunditan,
zer eta nola esan
rima ta neurritan,
buruan arrazoiak,
odola korrikan,
hori sentitzen degu
segundu gutxitan (bis).*

Ziri eta ironiaren aldetik, besteak beste, ondorengo bi hauek hautatu ditut:

• Bataren gaia: Andikoan, X. Amurizaren baserrian lurjausiak izan ziren:

*Era hontako deskalabroak
asko pasa dira aurten,
nere lagunan baserria're
behera doa susto baten,
tejabana bat egin zenduten
hori ere gaizki irten,
auzo honetan ez al dezute
deus ere tajuz egiten? (bis)*

• Bestea Nikolas Seguroalak emandako puntuari erantzuna. Hona puntua:

*Sekula izan al zera
zu laneari fina?
Galdera xelebrea
didazu egina,
langile amorratua
ez naiz izan baina,
halare egingo nuen
zazpi frailek aina.*

Hemen bertsolariak, lehenengo puntuan gaia jaso, galderari berari ukitutxo batzuk egin eta zuzenki erantzun dio. Ilargitik Lurrunarako distantziaz Fernando Amezketarrak fraideari emandako erantzuna dirudi...

- Gaia: Hona etortzerakoan hau entzun dugu: Zer egiten du ume horrek gizonen artean? (Igor Elortza zen bertsolaria):

...
*ta esateko beste zerbaitek
badaukat orain gogoan,
seguru nago esango dute
etxera joatekoan:
'Agure hoiek zer eiten zuten
gaztetxo horren ondoan?'*

Argudioari buelta eman eta ikaragarritzko ingenioa erakusten du hemen bertsolariak. Kontraste ezin biziagoa: Gaiak zioena: «hona etortzerakoan» (...) «zer egiten du ume horrek gizonen artean?» eta bertsolariaren erantzuna: «seguru nago esango dute /etxera joatekoan: / 'Agure hoiek zer eiten zuten / gaztetxo horren ondoan?」 Hona hemen bertsolaritzaaren dialektika, ironia eta grazia. Ondoren aipatzen ditudan bi bertsoak ere ironiaz eta ingenioz beteak dira.

- Gaia: Ordenagailu honi «ñ» hizkia kendu diote:

*Eztabaidatzen behar izan dute
ez dakit zenbat denbora,
«ñ» hizkia kendu delako
idazle asko aztora,
«n» gaineko txotxa kentzeko
zeinek hartu du aizkora?
Bagoaz ez dakit nora,
behar bada ez inora,
Begoña izena duten neskatxek
«ñ» nola ez añora?*

*Ordeñadora nintzan ni lehen
ta orain ordenadora. (bis)*

*«Ñ» kentzeak sortu dezake
hemen egundoko drama,
lehen amonak moño batekin,
orain danak mono bana,
lehen Muruak buru bikaña,
ta orain berriz bi-kana,
bertsolaria da Pena,
ta baita ere Egana. (bis)
Guardazibilak ta poliziak
sarritan «viva Espana»;
«zer kristo», eta «zer cono» ere
ez dago gaizki esana! (bis).*

Euskarari dagokion aldetik, bertso hauek ez nituzte eredutzat joko. Ez dago esamolde aberats eta gurpil aparta duenik; hala ere, bertso hauen eraikuntza eta tolestura ingenioz eta umorez betekoa da. Urteko bertso berezien gailurrean ezarriko nituzke zalantzarik gabe.

BERTSOZALE BEREZI BATEN IRITZIAK

Sail honi bukaera emateko, Rufino Iraolaren iritziak ekarri nahi nituzke hona, hark burututako lantxo polit bat eskuarteant baitut: «Lizardi Sariarekin Txutxu-mutxuka» du izenburu. Beraz, Lizardi Sarian aritu ziren bertsolari gazteen bertsoak aztertzen ditu, hizkuntzaren eta joskeraren aldetik batez ere. Agertzen diren forma jatorrak ederretsiz gainera, akastunak nola zuzen daitezkeen ere adierazten du. Hona aztertzen duen lehen bertsoa:

*Artzaian esanetan
hamalau bat ardi;
danak fuerte datoz ta
ibili behar argi.
Eta irabazi nahi
duenak «Lizardi»
atera beharko du
hamaika izardi!*

Iruzkinean hainbat gauzatxotan ezartzen du bere begirada zoro rotza Rufinok: «Artzaia» ordez «artzaian» darabil. Hori

gutziz onartua dago ahozkotasunean. Ez da akatsa. «Artzaian esanetan» ala «artzaian esanera» esaten da ordea?

Bi sineresi daude bertso horretan: «behar» eta «fuer-te». Berez, normalean, «be-har» eta «fu-er-te» ahoskatzen ditugu. Ni, sineresia guztiz ontzat ematearen aldekoa naiz. Badago elipsi jator askoa ere. «Lizardi» esaten du, «saria» isilpean utziz. Azken lau lerroetan enkabalgamendu edo zangalatraba totala dago. Esaldi kate bakar batean despatxatzen ditu bi puntuak. «Ar-tzaia» eta «ardi»z gain badago bi hauek bezain esplotatua den beste metafora bat ere: «izardi». Nahiz eta, egiten zuen beroarengatik, literalki ere har zitekeen.

...
*kantatzen entzun aurrena
 ta merezi badet pena,
 gartzela gaian aritutzea
 banator hurrena.*

Bertso honen joskera, begiratzen diogun lekutik begiratzen diogula, nahiko narratsa da. Ideietan ongi dabil (...) «Merezi badet pena» esatea astakeria dexentea da. Euskaraz «pena» kendu eta merezi bakarrik erabiltzea aski da. Kasu honetan, «zuen gustoko suertatzen banaiz, grazirik egiten badizuet, zuek merezi ainean aritzen banaiz, pasatzea merezi badut» edo antzekoren batzuk beharko lirateke. Guzti hauek, noski, neurriak eskatzen duen arabera. «Gartzela-gaia» formak, nik daki-danez, ez du tradizioirik. (...) «Banator» hori ere gaizki dago. Hor aditzaren aurretik joan beharrekoa, derrigorrez «aritzera» da. Beraz, honela konpon daiteke hori:

... aritzera
 nator ni hurrena

Lizardi Sarian

*Amaieran nengoke
 poztasun gorian,
 jaio ta hiltzen ez banaiz*

«Lehenengo aldiz plazaratzen zenetariko batek kantatua da hau. Zein espresio polita: 'poztasun gorian'. Zein kontraste polita: 'jaio/hil'. Sinalefaz ez dut ezer esango, zeren, oro har, gero eta gehiago sartzen ari baita bertsolaritzan. Bazen garaia!»

...
*kukil-kukil eginak
 gaur hamalau txita,
 gerrarako asmotan
 ez gatoz etsita.*

«Logikak ere behar duela tokia bertsotan, uste dut. Metafora polita, baina ez al dago kontraesan handiegia 'kukil-kukil eginak' eta 'gerrarako asmotan' en artean? (...)».

Hurrengo bertso-atalean, «horixe ezin da uka» esaldiak belarriko mina egiten dio aztertzaileari. «Hori' guztiak ezin daitezke 'horixe' bihurtu. Esaldiko galdegai edo informazio nagusia denean bakarrik izan daiteke 'horixe'», «Horixe ezin da uka»^{ren} ordez, «hori ez daiteke uka» jarriz konpon zitekeela dio. Bere ustez, euskara jatorrez egin ohi den bereizketa galduz doala eta kexu da: «Hanka hautsita daukat eta ezin naiz mugitu' eta 'dei bat espero dut eta ez naiteke mugitu' guztiz diferenteak direla defenditzen dugunok gerra galdu dugu jadanik, eta kito!»

Gaia: Bi «paixa» zarete. Kale-kantoiaren bildu eta elkarri penak kontatzen hasten zarete.

*Neroni soilik gutxi banintzan
 hara bestea azaldu!
 Mutur beltza det eta beltzago
 ni etsipenean galdu.
 Erloju eta koilaretikan
 karga ugaririk badu,
 Afrika aldetik etorri eta
 ezertxo ezin det saldu.*

Bertso oso polita, baina aztertzaileak lotura-falta izugarria somatzen du hirugarren puntuan. Bere buruaz ari da eta nora doa hirugarren puntu horretan? «Karga ugaririk badu» esanik ongi geldi zitekeen. Ez ote zuen hori esan nahi izango bertsolariak?

Gaia: soldaduska Gurutze Gorrian egin duzue eta hamabost egun falta zaizkizue lizentziatzeko.

...
*guk igerian ibili behar
 hemendikan hareaino,
 baina salbatu nahikoa gutxi
 egin dira oraindaino.*

*Funerarian hobeto gaude
salbamendurako baino.*

«Bertso bikaina izan beharrekoa 'Funerarian hobeto gaude' horrek dexente itsusten du. 'Funerariako hobeak gaude' esan izan balu hobeto zegokeen».

Gaia: Aita-semeak. Semea, estudiatzen gaupasa egin ondoren azterketa egitera doa. Aita, buzo zaharra jantzita, lanera.

Ofiziotako dialektikan murgildu dira eta aztertzaileak honako puntu honetan aurkitu du zer zuzendua:

...
*lō egin besteik ez zendun izango
aurretik egin bazendu.*

Ukitu txiki batez bertsoa askoz txukunago geldituko zela agertzen digu Rufinok: «aurretik egin bazendu»ren ordez «aurrez ikasi bazendu» jarrita.

*Nere aitatzok bere buruan
ideologi zaharra.
Liburuekin ibili behar,
hau da mugimendu txarra.
Ikasten daukadan egoera
ez da batere earra:
behingoz gaupasa egingo eta
ikasten egin beharra.*

Zenbait ohar ongi ekarriak ditu hemen ere aztertzaileak. Haserre garenean aitari «aitatxo» esatea ez da logikoa. «Ideologi» hitza erabiltzeari gehiegikoa deritzo. Horren ordez, pentsamolde edo antzekoren bat hobeki sar zitekeela uste du. «Behingoz» eta «behin» ez dira gauza bera. Beraz, «behingoz» hori gaizki dago. Bertso honetan dauden elipsiak azpimarratzen ditu aztertzaileak, bertsolari ona izatekotan, errekurtsu hori ongi menderatu behar dela adieraziz. Neure aldetik, azken puntu hori gogoko dudala esango nuke, «behingoz» hori «behin»en lekuan erabili badu ere: ... gaupasa egingo eta/ikasten egin beharra.

Gaia: apaiz egin eta gaur ematen duzu meza berria. Zure anaia Punki hau han azaltzen da zeremoniara larruzko txamarra, txima harroak eta bota handiekin.

*Hasera onik ez diot eman
nere ordenatze horri;
begira hona ze anai dedan,*

*ikusi hutsez igarri:
galtza motxetan, txaketa beltza,
begi-urdin, ile-gorri.
Hamabostean bitan, gutxinez,
konfesatzera etorri.*

Bukaera hori ez du egokitzen jotzen gure aztertzaileak; zerbait esan behar grazia egitearren edo bota. Ez du aurrez esandakoekin zerikusirik... Hurrengoan beste itxura batekin etortzeko edota Jesusek edonor onartzen duela edo antzeko ideia-aren bat proposatzen dio.

Gaia: Bi amona xahar zarete. «Hik zer edo zeinen alde errezatzen dun» galdetzen diozue elkarri.

Elkarrizketa bertsotan bere bidetik doa eta halako batean alerta gorria piztu beharrean izan dela dio aztertzaileak. Ez zen gutxiagotako, izan ere. Hona bertso horren azken bi puntuak:

...
*Errezorikan ez den egiten
eta asko pekatua;
eta horixe ez da izango
inorgatik barkatua.*

«Inorgatik barkatua» euskaraz ikaragarritzko hutsa da; euskaraz ez dugu hizkuntza erromanikoen duten ablatibo agente delakorik. Horrez gainera, «eta asko pekatua» ere esaldi nahiko traketsa da.

Gaia: neska-mutilak zarete. Dantzan ari zaretela egundoko kirats usaina nabarmendu da.

*Dantzan hasiak gera
okerka-okerka;
gorputz osoa jarri
biok berta-bera.
Kiratsa dala eta
sudurrai kolpeka?
Eguerdian jan dinat
babarrun platerka.*

«Berez, 'platerka babarrun' beharko zukeen, baina kasu honetan zeharo justifikaturik dago ordena aldaketa.»

Gaia: erabaki hiruron artean bigarren postua norentzat.

*Urteak joan eta
ondorena sarri;*

*hogeitabiko muga
estu eta larri;
hauek gazteak dira,
ez daude elbarri;
hara, lagun, mesedez
bihozpera jarri;
hurrengo urtean berriz
ezin naiz etorri.*

«Elipsi bat baino gehiago dago: 'hogeitabi urteko mugan estu eta larri nabil'. 'Ezin naiz etorri' hori 'ez naiteke etorri' jarrita hobeto zegoen». Poliki eta erdi gordean eskatzen du, errukiz bada ere, beretzat hirugarren postu hori...

*Honuntza etorri naiz
poliki-poliki;
prestatu ere ez naiz
egin izan aski.
Batzuntzat ondo jardun,
bestentzat ederki.
Bigarren ezin gero
hiru gera noski;
laugarren konforme naiz,
zuek erabaki.*

«Batzuntzat ondo jardun, bestentzat ederki». Ez al da arraro samarra? Hamarretatik bederatzik «Batzuntzat ondo jardun, bestentzat gaizki» esango genuke. «Bigarren ezin gero hiru gera noski» zein hitz-joko polita!

Atal honetan Rufinori berari utzi nahi izan diot hitz egiten, neuk al bait gutxien esku hartuz. Handi-handika, behintzat, bat nator harekin agertzen dituen aburuetan. Dena dela, sinalefak egitea hark bezala nik ere ontzat ematen dut; hitzaren amaierako bokalak eta hurrengoaren hasierakoak beheranzko diptongoa sortuko luketenean, ontzat ezezik gomendagarritzat ere bai. Dieresiak eta sineresiak, ordea, gorago ere esana dudanez, ahalik gutxien egitera joko nuke. Rufinok dieresirik ez du aipatzen, baina sineresiak behintzat onartzen ditu.

Adarrik adar saltoka aritu ote naizen nago. Egitura edo tolestura sistematikorik gabeko lan bat burutu ote dudan susmoa ere badut. Begiratzen den guztian hobetzea edo osatzea eskatzen duen horietako gaia dugu, izan ere. Etengabe ukituka aritu arren, beti duzu zer ukiturik eta osaturik. Dena dela, hor-hemen barreiatu, gauza probetxagarri asko izango diren ustetan, hementxe utziko nuke... erdi-poto eginik!